

szemle

Egy hanyatlástörténet*

Gyurgyák János nem csupán terjedelmes, hanem izgalmas könyvben tett kísérletet a „magyar nemzeteszme és nacionalizmus történetének” összefoglalására a 19. század első felétől napjainkig. A hatalmas anyagból építkező, felettébb tiszteletre méltó vállalkozás eredménye egy igazi vitatkozó mű lett, amelynek állításai rendre ellenvetésre vagy továbbgondolásra ingerelnek. És a szerző sokszor meg is feleli kérdéseinket: igen gyakran fordulhat elő az olvasóval, hogy saját kiegészítéseit vagy éppen az ellenvetéseire adott válaszokat néhány oldallal később meg is találja. Ez azt jelzi, hogy Gyurgyák valóban átgondolt, kiérlelt munkát jelentett meg.

A szerző a legfontosabbnak tartott eszmei-ideológiai irányzatok viszonyát mutatja be a nemzet problémájához. Ennek során először is elkülöníti a 19. század liberális nacionalizmusát (a reformkori „alapító atyáktól” a politikai nemzet fogalmának megalkotóin keresztül századvégi képviselőiig), illetve annak századfordulós kritikussait, azután a polgári radikálisokat és az urbánusokat, a magyar fajvédelem és fajelmélet képviselőit, a konzervatív nemzeteszme ápolóit, a népi mozgalmat, valamint a marxista baloldalt (szociáldemokraták és kommunisták). Másodszor ezeken az irányzatokon belül négy kulcskérdést próbál meg elkülönítve megvizsgálni: ki a magyar, mi a magyar; múltszemlélet és történelemkonstrukció; magyar sorskérdések azonosítása és az azokra adott válaszok; jövőképe és kibontakozási javaslatok.

* GYURGYÁK János: „Ezzé lett magyar hazátok.” *A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*. Osiris Kiadó, Budapest, 2007. 660 p.

A kötetből kibontakozó kép alapján a magyar nemzeteszme születése a liberális nacionalizmus koncepciójához kapcsolódik. Noha Kossuth, Széchenyi, Wesselényi, Deák vagy Eötvös nem teljesen azonos koncepciót képviselt, a magyar nemzet felemelése, megerősítése, politikai vezető szerepének megőrzése végső soron mindannyiuk gondolatait meghatározta. (Még az erőszakos magyarosítástól óvó Széchenyi gondolatait is, noha Gyurgyák – meglepő módon – nem igen foglalkozik a problémát még a harmincas évek során exponáló, bár csak 1858-ban kiadásra került *Hunnia* című munkával.)

A nemzetiségek politikai eszmélése, majd 1848–1849 polgárháborúja nyomán a liberális nacionalista koncepciót Deák és Eötvös a politikai nemzet fogalmában próbálja meg átmenteni; a szerző értelmezése szerint ez – ha illúzióknak bizonyult is – legalább magában rejtette egy méltányos megoldás lehetőségét. A későbbi évtizedek azonban vagy a liberális koncepció eltolódását hozták a nyelvi magyarosítás és a magyar szupremácia hangoztatása felé, vagy annak kritikáját, az antiszemitizmust, a politikai katolicizmust, organicista nemzetkoncepciókat. A legkiérleltebb és a liberális nacionalizmuson túl is lépő ideológiai kihívást a polgári radikalizmus jelentette, Jászi Oszkárral és Ady Endrével, ami a „feudális” Magyarország szocialista (bár nem marxista) átalakítását hirdette.

Az első világháborút követően, az ország széthullásának traumájától nem függetlenül a politikai nemzet és a liberális nacionalizmus helyébe új irányzatok és ezek képviselői léptek. A fajvédők és a fajelmélet harcosai (Szabó Dezsőtől Bajcsy-Zsilinszkyn és Gömbös Gyulán át Szálasi Ferencig), akik számára a magyarságot veszélyeztető – nem feltétlenül biológiailag, de fajilag azonosíthatónak tartott – idegenek jelentették a kihívást és a katasztrófa okát. A konzervatív gondolkodók (mindenekelőtt Szekfű Gyula), akik részben Széchenyire hivatkozva kapitalizmus- és liberalizmuskritikára építették rendszerüket. Vagy a magyar sorskérdések közül a parasztság helyzetét a legégetőbbnek tartó sokszínű népi mozgalom (Erdélyi Józseftől Németh Lászlón, Kovács Imrén, Szabó Zoltánon át Veres Péterig és Erdei Ferencig). Bár a szervezett politikai baloldal már a 19. és a 20. század fordulóján létezett Magyarországon, a nemzeti kérdéshez való viszonyát leginkább egy marxista értelmezés határozta meg (eszerint a nemzeti kérdés másodlagos, az osztályharcban lényegtelen, annak sikeres megvívását követően meg is szűnik), és csak 1945 után vált fontossá, hogy a hatalomban berendezkedő baloldal miként is gondolkodik a kérdésről, illetve miként változik ez 1989-ig.

A világos és többé-kevésbé sikeresen érvényesített szerkezeti koncepció – és egyúttal elemzési-értelmezési keret – biztosítja, hogy a téma tárgya-

lása jól követhető legyen, noha az egyes részekben belül joggal tehetőek szóvá aránytalanságok. Nem csak olyan módon, amit Gyurgyák már az előszóban megkísérelt elhárítani, hogy tudniillik bizonyos esetekben kénytelen volt futóbolondokkal is foglalkozni, hanem – talán – egyéni szimpátiák, az életmű hatásossága vagy a szerzőéhez közel álló történeti konstrukció miatt is (utalnék itt például Szekfű Gyula túlreprezentált-ságára a konzervatív gondolkodók között).¹ Módszerét és forrásait tekintve a munka meglehetősen hagyományos, a szerző már az előszóban bejelenti, hogy sikertelensége miatt elvetette korábbi elképzelését, miszerint a problémát a nacionalizmuselméletek és a historiográfia tükrében fogja megírni. Ennek megfelelően elsősorban szövegelemzés és értelmezés lett a fő eszköze, vagyis igen csak tradicionális eszmetörténetet írt, nem egyszer határozottan polemizálva vizsgálata tárgyával. Noha kétségtelen, hogy egyes korszakok szaktörténészei joggal kérhetik számon egyik vagy másik figura hiányát az elemzett szövegek szerzői közül,² összességében nehezen állítható, hogy hiányérzettel tennék le a könyvet.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy a munka ne lenne a szó Gyurgyák által használt értelmében is történetírói szándékú, vagyis valódi narratív konstrukció, amit tükröz a szerkezet és a fogalomhasználat is. Meglehetősen világos kiinduló koncepció alapján próbálja meg szelektálni, elrendezni és értelmezni anyagát. Éppen ezek a koncepcionális kérdések azok, amelyekbe a recenzens belekapaszkodhat, hogy vitát kezdjen a szerzővel.

Érdemes mindenekelőtt a *szerkezet*, a *fogalmi rendszer* és a *célkitűzés* hármását górcső alá venni. Már maga a cím is problematikus, hiszen egyszerre ígéri a nemzeteszme és a nacionalizmus történetét – az azonban a kötet végére sem lesz teljesen világos, hogy a szerző külön fogalomként kezeli-e ezeket vagy sem. Egyszerre két összetartozó, de korántsem azonos jelenséget vizsgál, vagy pedig lényegileg azonosnak tartja azokat? Noha láthatóan nem azonosul a nacionalizmust mindenestül negatívan értékelő véleményekkel, de ez vajon elegendő-e arra, hogy például a magyar kommunistákon negatív felhanggal számon kérje a nemzeti kommunizmus hiányát, más kommunista pártok példaira hivatkozva? Másfelől hiába hárítja el magától a nacionalizmuskutató fogalmainak használatát azzal az alapvetően megalapozott érveléssel, hogy annak szokásos ellentétpárjai messze nem alkalmasak egy-egy nemzetkép-

¹ „A lehetetlent meg kell kísérelni.” Gyurgyák János könyvéről ífj. Bertényi Iván, Hatos Pál és Richly Gábor beszélget. *Kommentár*, 2007/6, 73–83.

² Uo.

ció megragadására, ez korántsem jelenti azt, hogy ne kínálnának elemzési és értelmezési eszközöt (erről később még lesz szó), nem is szólva arról, hogy egy ilyen anyag feldolgozása kiváló lehetőséget adhatna egy átfogóbb érvényű saját fogalmi keret kialakítására is.

A *fogalmi tisztázatlanságok* azt is eredményezik, hogy bár a kötet témája látszólag jól lehatárolt és jól tagolt, valójában nehezen eldönthető, hogy mindaz, amit Gyurgyák elemez, ténylegesen a nemzeti közösség eszmetörténetének a része-e? Különösen a sorskérdések kapcsán merülhet fel, hogy olyan társadalmi problémákat is besorol ide, amelyeket vagy azok felvetői nem értelmeztek nemzeti keretben, vagy nem csak nemzeti dimenziójuk van – elvégre a gazdasági-társadalmi kérdések másfajta közösségek keretei között is tételeződhetnek. Egy másik probléma a téma elhatárolásával kapcsolatban (és ez részben megint csak összefügg a nemzet fogalmának bizonytalanságával) a kisebbségi magyar közösségek elhanyagolása. Holott mind a két világháború között, mind 1945 után létezett és létezik a körükben kialakított nemzetkonceptió, hol kapcsolódva a magyarországi fejleményekhez, hol inkább azoktól elkülönülve. Különösen érdekes ez a hiányosság annak fényében, hogy Szekfű Gyulának a szétfejlődésről kidolgozott koncepcióját részletesen elemzi. (Ráadásul a magyar baloldaltól alkotott képet kifejezetten érdekesen árnyalhatta volna egy ilyen elemzés.)

Ami a munka *célkitűzését* illeti, leginkább az merülhet fel ellenvetésként – megint csak annak ellenére, hogy Gyurgyák az előszóban ezt megpróbálja elhárítani –, hogy vajon megírható-e mindez a hatástörténet nélkül. A szerző ugyan elutasítja, hogy másod- és harmadvonalbeli publicistákkal foglalkozzon, ez azonban szerves része volt a nemzeteszme alakulásának. Sőt, azt is megkockáztathatjuk, hogy a sajtó inkább formálta azt a maga eszközeivel, mint az elsődleges teoretikusok. A nemzeteszme – társadalmi jelenségként – nehezen értelmezhető egy nemzetépítő elit eszmetörténeteként, ebből a perspektívából lényegében öncélúvá válik, elveszti reflexivitását és felmerülhet, hogy tulajdonképpen a „jó” nemzeteszme kialakulása csak attól függ, hogy valaki végre felismerje és leírja.

Mindenesetre ez a kizárólagos eszmetörténeti szemszög teszi azt is lehetővé, hogy Gyurgyák János egy sajátos *konceptió* jegyében formálja meg művét, egyetlen nagy hanyatlástörténeti elbeszélésbe (a magyar nemzeteszme és nemzet felbomlásának történetébe) ágyazza azt. Ennek hasonlóságát Szekfű Gyula és Bibó István ideologikus történelemértelmezéseihez már többen is megjegyezték.³ Ennek azonban nem csak az a

³ Uo., illetve GÁNGÓ Gábor: A magyar liberalizmus sötét oldala. *Népszabadság*, 2008. február 17.

veszélye, hogy szükségszerűen feltételezi egy egykor volt eszmetörténeti aranykor létét (tehát lényegében eleve normativizálja az elemzést, kikényszeríti, hogy ne egy-egy korszak kontextusából értelmezzük annak eszméit, hanem a korábbiakhoz mérjük azt), de visszatekintő perspektívájával azt az érzetet is keltheti, hogy a szerző nem egy történeti kérdést akart megválaszolni, hanem egy aktuális problémát valahogy magyarázni-értelmezni. Szerencsére az elemzés eléggé alapos, a törzsszöveget záró epilógus pedig nem elég erős ahhoz, hogy rákényszerítse az olvasóra ezt a nézőpontot. Ám a koncepció ettől még megkérdőjelezhető.

A feltárt anyag azonban legalább ennyire termékeny *értelmezésekre* adna lehetőséget egy olyan időszerkezetben, amely hagyja érvényesülni a nemzeteszme és a nacionalizmus kibomlásának múltból jövőbe mutató dinamikáját, még úgy is, hogy a szigorú szerkezeti keretek mellett nem egyszerű megmutatni az egyes irányzatok kontinuitását, átfedéseit, érintkezését. A 19. századi liberális nacionalizmus formái, valamint kritikai megközelítéseinek története meglehetősen szorosan kötődik magának a nemzeteszme két alapvető tényezőjéhez, az államközpontúsághoz és a nyelv nemzetet definiáló felfogásához, ezt azonban Gyurgyák nem emeli ki, noha szereplői szövegeiben minduntalan előkerül.⁴ A nemzet-állam-nyelv hármassága aztán paradoxonok olyan hálóját hozta létre, amire a liberális nacionalizmus nem igazán tudott implicit ellentmondásoktól mentes választ adni. Elvégre amíg a nemzetnek meghatározó eleme a nyelv, addig a magyar (politikai) nemzet állama sem lehet meg a magyar nyelv nélkül, és ha már a magyar nemzet állama a magyaroké, akkor a politikai nemzet esetében sem igazán elképzelhető a többnyelvűség. Az állami egységre épülő nemzetfogalom, az állam beemelése a nemzet konstitutív elemei közé, anélkül, hogy a nyelv kritériumától eltekinthettek volna, meghaladhatatlan paradoxonnak bizonyult. A századvég és századelő átalakuló vagy új irányzatai lényegében ennek meghaladását keresték – és nem igen találhatták meg másban, mint a konzekvens nacionalista politikában, a homogén nemzetállam eszméjében. Ez azonban, az eleve adott paradoxon felől szemlélve, inkább logikus következmény, mint hanyatlás, különösen ha figyelembe vesszük, hogy már a politikai nemzet eszméje is egy meghaladási kísérlet volt. 1918 után az államközpontúság – sőt a centralizált államközpontúság – továbbra is megmaradt, olyannyira, hogy a revíziók után látens konfliktusokat szült még a visszacsatolt területek regionális elitjeivel is. (Egyéb-

⁴ Uo.

ként az államközpontúság kritikájaként is felfogható, meglehetősen koherens Szabó Zoltán-féle nemzetfelfogást Gyurgyák alaposan ismerteti.)

Egy másik értelmezési lehetőséget a nacionalizmuselméletek fogalmi eszköztára kínált volna. A Gyurgyák János által felvonultatott anyag alapján szinte minden olyan ideológiai, eszmei irányzat, amely értelmezése szerint foglalkozott a nemzet problémájával organikus és/vagy esszencialista, vagyis abból indul ki, hogy létezik a nemzetnek valamilyen (sokféleképpen azonosított) állandó lényege, ami megismerhető, amihez igazodni lehet és ami azután meghatározza azt a nemzeti érdeket, ami a politikai cselekvés egyetlen legitím alapja lehet. Lényegében ez alapozza meg a nem magyar „lényegű” vagy annak tartott csoportok azonosítását és valamiféle kizárását, egy magyar lényegyet érvényre juttató társadalom elképzelését. Hiszen ha a magyar lényegből egy adott berendezkedés, sors, történelmi hivatás stb. következik, akkor a politika kötelessége annak megvalósítására törekedni, aki pedig nem ennek megfelelően cselekszik, az valamilyen értelemben nem lehet magyar. Különösen jól mutatja ezt a szerző által nagy kedvvel bemutatott álláspontok sora a zsidókérdés kapcsán. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban az esszencializmus még olyan személyiségek esetében is egyértelmű, mint a nem kis szimpátiával kezelt Széchenyi.

A magyar nemzeteszme történetében tehát alig van konstruktivista álláspont (talán csak Eötvös politikai nemzetkonceptiója esetében, de már az esszencializmus következményeit, a nemzetfelfogás normativizálását bíráló Bibó esetében sem igazán), ami egyúttal magyarázhatja a nemzeti egység dogmájának erejét azután is, hogy az egységet korábban megtestesítő állam szétbomlott. Ez az egységdogma azonban éppen annak tükrében kap különös hangsúlyt, hogy Gyurgyák János a nemzeteszme és vele a nemzet felbomlásának történeteként értelmezi munkáját. Holott ekkora anyagot feldolgozva (illetve mindazt beemelve, ami kimaradt) akár azt is feltehetné kérdésként: vajon létezik-e az ideológusok és politikusok ideáltipikus egységes nemzete? Vagy némileg megfordítva: milyen az a nemzet, amelyik nem egységes nemzeti közösségként létezik?

Az egység és az állam problémája meghatározó az epilógusban is, amelyben Gyurgyák a rendszerváltást követő időszak értelmezésére tesz kísérletet. Egy nem pusztán eszmetörténeti, hanem társadalomtörténeti megközelítésből adódhatott volna a hanyatlástörténet olyan értelmezése is, hogy a magyar nemzeteszme története végső soron a társadalmi valóságnak nem megfelelő közösségkonstrukciók története. (Ez véleményem szerint különösen jellemző az 1989 utáni időszakra, mindenekelőtt a magyar államot középpontba helyező nemzetpolitikában és az egység-

ges – valójában homogén – nemzet érvényre juttatásának dogmatikus szándékában.) Amikor pedig egy-egy konstrukciót a realitások nem igazolnak vissza, akkor megint nem egy leíró, hanem egy ideologikus-normatív kísérlet következik.

Az esszencializmusból következő nemzeti érdek egyébként a szerző számára is fontos kérdés, nem egy esetben ehhez viszonyítja egyes koncepciók képviselőinek cselekedeteit. Az esszencialista normativitás azonban ezt az értékelést is befolyásolja és ez néha abszurdnak tűnő megállapításokhoz vezet. Legalábbis számomra ilyennek tűnt helytelenítést sejtető módon megjegyezni, hogy a magyar kommunisták nem használták fel a nemzeti eszmét, amikor a nemzeti kommunizmus olyan rendszereket hozott létre, mint Ceaușescu Romániája. Nem biztos, hogy minden pozitív, ami nemzeti.

Ez utóbbi megállapítása azonban nyilvánvalóan kapcsolatban áll a szerző szimpátiáival és antipátiáival, noha a legtöbb esetben ez csak kevésbé befolyásolja elemzését. Empátiája nemegyszer példamutató (Jászi Oszkár ábrázolása kivételesen pozitív), egy-két esetben azonban – úgy vélem – nem tudta elkerülni azt, hogy az elemzés torzuljon a személyes beállítottság nyomán. Amikor Németh Lászlónak a zsidókérdésről vallott nézeteit mutatja be, olykor egészen rabulisztikus fejtegetésekbe bonyolódik, hogy kivédje a Németh-tel szemben gyakran megfogalmazott antiszemitizmus vádját. Talán nem érdemes leszűkíteni az antiszemitizmus – egyébként sokféle alakot és nem teljesen azonos tartalmat öltő – fogalmát azokra, akik adminisztratív lépéseket követeltek a zsidósággal szemben. Elvégre a külön sorsközösség esszencialista – és ezért normativizálható – eszméje végső soron mégiscsak oda vezet, hogy valakiről akarata és önazonossága ellenében tehetünk kijelentéseket, akár azt is, hogy nem tartozik oda, ahova egyébként tartozna, veszélyes valakikre, akikhez tartozónak érzi magát.

Az ellenérzéseket leginkább a marxista baloldal eszméinek bemutatása során lehet kitapintani a szövegben. Nem mintha alapvetően nem lenne helytálló az a történeti megállapítás, hogy a *magyar* szociáldemokraták illetve a kommunisták megközelítésében a nemzeti probléma másodlagos maradt. (Bár azt is megemlíthetjük, hogy a dualizmus kori országban a szociáldemokrata párt talán az egyetlen olyan politikai szerveződés volt, amely megjelenítette a nemzeti sokszínűséget, vagyis ha túl lépünk a szigorúan vett eszmetörténeten és a politikai gyakorlatra is vetünk egy pillantást, még sem tűnnek annyira indifferensnek.) Mégis problémás a vonatkozó fejezet fogalmi tisztázatlansága és számos ebből fakadó ellenmondása. Például Gyurgyák beállításában az osztrák-német

szociáldemokrácia, kiemelten Otto Bauer a legortodoxabb, ezért a legkevésbé érdeklődik a nemzet iránt, de arra nem kapunk magyarázatot, hogy az innen érkező Karl Renner mégis egyedi nemzeti alapú föderatív koncepciót dolgoz ki. (Maga az ortodoxként elkönyvelt Bauer is komoly elméleti elemzője a nemzeti kérdésének.) Ugyanezek az ausztrómarxisták nyilvánvalóan megmaradtak marxistának, noha a nemzeti kérdést felülvizsgálták, aminek Gyurgyák szerint szükségszerűen az egész szocialista elmélet revízióját is maga után kellett volna vonnia. A zavart csak fokozza, hogy Gyurgyák János ezek után sem különíti el a magyar és a nem magyar baloldal álláspontját, hanem úgy használja a fogalmat, mintha azonos lenne a kettő.

Mindez nem jelenti azt, hogy a magyar szociáldemokrácia ne követője lett volna a nemzeteszme alakulásának,⁵ vagy azt, hogy a magyar kommunisták, legalábbis a hatvanas évekig, ne a mindenkori politikai taktika jegyében képviseltek volna „nemzeti” vagy „internacionalista” álláspontot. Ez azonban nem indokolhatja, hogy Garami Ernő (Kölcsey *Parainesis*ének hazafogalmával szembeállított) meghatározását („a haza jog és kenyér”) érzéketlennek és képtelennek minősítsük. Hiszen nem csupán Táncsics Mihály esete mutatja, hogy a magyar nacionalizmusnak és a haza fogalmának a szociális kérdések és a tényleges jogegyenlőség szerves része lehet, de a kötet címét adó Vörösmarty-vers (*Ország-háza*) is megfogalmaz hasonló gondolatokat. Garami nyilvánvalóan nem olyan árnyaltan kezelte a haza fogalmát, mint az általa bírált Kölcsey, de olyan elemekre hivatkozott, még ha esetleg átértelmezve, jóval materialistább megközelítésben is, amelyek legitím részét képezték a hazafogalomnak már a 19. század első felében is.

Mindezzel együtt Gyurgyák János határozottan empatikus, gondolatébresztő munkában kísérelt meg számvetést a magyar nacionalizmussal. Ez a megközelítés kétségtelenül szerepet játszik majd abban is, hogy műve ne csupán azért legyen hosszú ideig megkerülhetetlen a téma kutatói számára, mert mindeddig egyedüli kísérlet. A hatalmas megmozgatott anyag, az alapos elemzés és a vitára ingerlő értelmezés még sokáig biztosítja majd az olvasókat és vitapartnereket.

Egry Gábor

⁵ Bár ezzel ellentétes álláspont is megfogalmazódott a magyar történettudományban, amire – legalább kritikus számbavétel erejéig – talán reagálhatott volna a szerző. Lásd például Sipos Péter: A szociáldemokrácia és a nemzeti sorskérdések Magyarországon, 1868–1948. In: FÉL, István–FÜLDES György–HUBAI László (szerk.): *Útkeresések. A*